універсалізму великих ідеологій безповоротного щастя до дещо «негативної» універсальності мобілізації проти змін та можливих катастроф. Відбувається перехід від питання життя (найпрекраснішого, ліпшого) до питання виживання у все більш загрозливому оточенні…

Можна у різні способи відчувати себе євреєм. Один із них – гуманізм після потопу – полягає в тому, щоб мислити людство поза нездоланним горизонтом геноциду. В підсумку: те, що трапилося з нами, може трапитися з іншими. Євреї Європи зазнали найгіршого, що могло статися. Важко вигадати щось більш негідне, ніж принижувати їхню унікальну долю: не було чилійського чи боснійського геноциду (втім, це не применшує злочинів Піночета чи Мілошевича). Зайве думати, що жахи можуть переслідувати лише біблійний народ. XX сторіччя принесло з собою чотири прояви геноциду у прямому сенсі цього слова: геноцид вірменів, євреїв, камбоджійців, народу тутсі в Руанді. То ж навіщо нам з Оленою повторювати гамлетівське запитання і заштовхувати його в голову всякому народові: бути чи не бути? Якщо тероризм – згадайте Манхеттен – стоїть біля кожних дверей, тоді виживання людського виду має бути справою кожного.

Після Другої світової війни великий письменник Герман Брох назвав «злочин байдужості» найбільшим гріхом громадянського суспільства, що протистояло проявам фашизму (між 1920 та 1940 роками). Перед обличчям трагедій сьогодення саме байдужість того ж замісу загрожує приспати, роззброїти, деморалізувати. Лейтмотивом для життів обох героїв цієї книги стала боротьба проти мирської, а часто й світової байдужості.

Перша частина

РОЗМОВИ З ВІДКРИТИМ СЕРЦЕМ

Бесіда перша

ОСОБИСТИЙ ШЛЯХ: ЯК СТАЮТЬ НЕБАЙДУЖИМИ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ?

Олена Боннер: Справді, я нічого не написала про цей аспект свого життя. Спочатку я була лише активісткою, однією серед багатьох інших. Потім я стала дружиною знаменитої людини, Андрія Сахарова. Пригадую його коментар відносно моїх виступів на Заході: «Вони тебе не слухають, їм просто подобається перераховувати мої звання». Це його страшенно дратувало.

Можливо, тепер, після смерті Андрія, можна сказати, що я – «захисниця прав чоловіка», бо займаюся суспільними справами, пишу статті і таке інше. Проте, впродовж всього мого життя, з чотирнадцяти років, захист прав людини для мене полягав у тому, що я надсилала передачі та листи до тюрем та таборів. Всі інші форми діяльності здавалися мені неможливими. Вочевидь тому, що за моїм характером, я не теоретик, а практик.

Слід також сказати, що я мала щастя зростати серед сімейної солідарності, коли друзі дітей стають друзями батьків і навпаки. Це дозволило мені вже в десять років заявляти, що перший секретар Центрального Комітету Компартії Вірменії Агасі Ханджян був моїм другом…

У 1937 році, який став одним із найстрашніших років сталінських чисток, більшість друзів моїх батьків були заарештовані. Я була однією з найстарших в колі дітей наших друзів. І я відчувала

себе відповідальною не тільки за моїх брата та сестру (мій вітчим[1] та мій дядько також були заарештовані), а й за дітей всіх наших друзів. Та разом із тим той жахливий 1937 рік нічого не змінив в моїх тодішніх ідеологічних переконаннях… Я не могла пояснити собі причин того, що відбувалося, але продовжувала вірити у світову революцію і таке інше.

Андре Ґлюксман: І коли ж Ви перестали вірити у світову революцію?

Олена Боннер: Під час війни. Саме в той період, коли я почала міркувати по-дорослому. Ні, це, звичайно ж, не були ідеологічні або політичні рефлексії, це відбувалося від співчуття до тих людей, котрих зачепила ця трагедія. Значно пізніше я була оточена людьми (з колишніх політв'язнів, яких зустріла завдяки другу мого дитинства Феліксу Красавіну[2]), які весь час дискутували щодо різноманітних теорій: одні були марксистами, інші – леніністами… Але особисто мене все це залишало байдужою. Я – не мислитель. Саме через це, на мою думку, наша дискусія не відбувається на рівних: я добре знаю, що мені бракує теоретичної підготовки. А втім, я не відчуваю комплексу меншовартості щодо цього, зовсім ні. Просто, кожен з нас на своєму регістрі; мій регістр – це життя, яке я прожила, і деякий здоровий глузд. Можливо, весь мій досвід не можна пояснити причетністю до тієї чи іншої теорії, але мені здається, що я маю слушні думки з приводу багатьох речей.

Андре Ґлюксман: Ви кажете, що почали надсилати передачі до таборів з чотирнадцяти років.

Олена Боннер: Моя мати, яку теж було заарештовано, передавала мені в своїх листах адреси її друзів, яких утримували в різних таборах, і я почала надсилати посилки всім їм. У принципі, в СРСР ув'язнений міг отримувати посилки лише від родичів. Але, оскільки ніхто насправді не звертав уваги на те, від кого вони надсилалися, я ніколи не вказувала своєї адреси, але вписувала ім'я одержувача. І мене ніколи на цьому не впіймали!

[1] Батько Олени – Левон Кочарян, проте її виховував вітчим Геворк Аліханян, перший секретар ЦК Компартії Вірменії, потім високий посадовець Комінтерну. Заарештований 1937 року, він був розстріляний у лютому 1938 року.

[2] Звинувачений за «образу» особи Сталіна, Фелікс Красавін шістнадцять років перебував у ГУЛАГу.

На прохання матері, наприклад, я надсилала передачі одній з її товаришок по ув'язненню. Її звали Євгенія Найман, зовсім молода дівчина з Ленінграда, їй було лише дев'ятнадцять років. Вона була тільки трошки старша за мене. І ось чому вона опинилася в ув'язненні: ще дитиною вона навчалася в ленінградській німецькій школі. Пізніше вона стала перекладачкою та зустріла німецького фізика, який приїхав до Ленінграда, аби будувати комунізм. Дуже скоро його заарештували. Потім настала її черга. Вона щойно народила хлопчика. Її синові не було і двох місяців, коли її заарештували. Дитина залишилась на руках батька Євгенії, оскільки її мати померла. Отже, дідусь сам мав ростити немовля. Він був дуже енергійною людиною: докладав надлюдських зусиль, і йому таки вдалося зробити так, щоб його дочку звільнили. Але її чоловік, німецький фізик, помер у таборі, як багато з тих людей, що були ув'язнені. Впродовж двох років, котрі Євгенія перебувала в таборі, моя матір не переставала піклуватися про неї. Це була свого роду її тюремна прийомна донька… Для мене доля цієї жінки прекрасно ілюструє долі жінок, одружених з «ворогами народу» в тридцятих роках.

В 1947–1948 роках ці жінки, жертви великих чисток кінця тридцятих, як і моя матір, почали повертатися. Їхнє здоров'я було в дуже поганому стані. Я на той час вже була лікарем і сприяла їм в отриманні необхідної допомоги в лікарнях. Дуже часто це були самотні жінки, чиї чоловіки загинули в таборах, а діти померли під час війни. Вони не мали права мешкати в Ленінграді; тож оселялися в маленьких провінційних містах. Звичайно, можна було заплющувати очі на їхні долі, але будь-хто, у кому залишалося хоч трохи людяності, не міг би полишити їх в біді.

Тож я продовжувала займатися тими, кому потрібна була допомога. Щодо моєї зустрічі з Сахаровим, вона відбулася під час судового процесу Піменова та Вайля[3], в жовтні 1970 року. Щоправда Андрій Дмитрович казав, що вже бачився зі мною раніше у дисидента Валерія Чалідзе (я приходила до нього, щоб отрима-

[3] Дисиденти Револьт Піменов і Борис Вайль, які вже були засуджені на багаторічні ув'язнення за часів Сталіна, стали жертвами нового судилища восени 1970 року в Калузі за розповсюдження самвидаву. Обох засудили до п'яти років поселення.

ти інформацію про адвокатів, яким можна було б довіряти), але щодо цієї зустрічі я не маю чітких спогадів.

Андре Ґлюксман: Який момент відлиги став для Вас ключовим? Можливо, промова Хрущова на XX з'їзді партії?

Олена Боннер: У моєму оточенні всі знали про злочини Сталіна. Дивним чином, але дуже показовим моментом стала виставка Пікассо в Ленінграді у 1956 році. Саме в цей рік розігралися угорські події[4]. Справа не в самому факті можливості побачити Пікассо, що саме по собі було дивовижним, дивною була атмосфера, що панувала на виставці, така незвична: всі сперечалися на повний голос, було таке враження, наче, за якоюсь магічною силою, вуста, які були весь час стуленими, раптом відкрилися. Молодь нарешті отримала слово.

Андре Ґлюксман: У мене виникає запитання. Зберігати здоровий глузд в період після 1945 року – факт якогось фантастичного опору. В цей час люди були надто заідеологізовані, тим більше після перемоги над Німеччиною. Я пригадую, коли Сталін помер, люди у празьких трамваях плакали. Навіть ті, хто постраждав від сталінізму, підпали під вплив ідеології. Той факт, що Ви цього уникли, є вкрай показовим. Я сам себе запитую, а чи здатність зберігати здоровий глузд серед всезагальної маячні не була пов'язана для Вас із досвідом війни? Коли ти бачиш, як кровоточать тіла, як помирають люди, і розумієш, що ідеології можуть бути причиною цього. А ще з Вашим досвідом медсестри, досвідом медичної практики, коли головним є боротьба зі смертю, боротьба з хворобами, а не встановлення раю на Землі.

Олена Боннер: Звичайно. Саме в армії я почала над усім цим розмірковувати. І потім, я завжди відчувала величезне співчуття до хворих, страждених, помираючих…

Андре Ґлюксман: У Франції нам допомагали відійти від стереотипів марксистської ідеології саме медики, які поїхали до Африки між 1960 та 1970 роками, де вони ставали свідками жахливих подій. Бернар Кушнер разом зі своїми друзями поїхав туди від Червоного Хреста і побачив страшні вбивства, що скидалися на

[4] Криваве придушення Радянською Армією антикомуністичного повстання в Угорщині.

геноцид; це було в Біафрі[5]: католики, прибічники незалежності, були перебиті мусульманами. І тоді ці лікарі порушили пакт про мовчання, проголошений Червоним Хрестом: «Ти надаєш допомогу, але мовчиш». Так, в Аушвіц Червоний Хрест переправляв передачі з гуманітарною допомогою, але його представники ні словом не обмовлялися про знищення, які там проводилися. Кушнер, чиї дідусь та бабуся загинули в Аушвіці, відмовився повторювати ту ж саму помилку. Так почався рух «Лікарі без кордонів», результатом якого стало створення «Комітету проти геноциду в Біафрі». Говоріть, кажіть правду, публікуйте факти, адже це теж означає надавати допомогу. Мовчання скресло. По суті така позиція є подібною до Вашої: бути лікарем, бачити жахіття війни, відкидати ідеологію замовчування.

Олена Боннер: Тут я можу сказати, що перша маніфестація проти геноциду в Біафрі, про яку я чула в Росії, була організована Андрієм Амальріком[6] та його дружиною Гюзель. Вже не пам'ятаю, біля якого посольства вони її проводили. Дивно, але ніхто про це ніколи не говорив.

Андре Ґлюксман: Як Ви перейшли від передачі посилок ув'язненим до інших дій, спрямованих на захист прав людини?

Олена Боннер: У 1968 році, за посередництва Володимира Буковського[7] та його оточення, я познайомилася з редакторами «Хроники Текущих Событий»[8]. Я розповсюджувала це видання мало не скрізь. Наприклад, я їхала до Ленінграда, де давала його, скажімо, десяти особам. Трохи згодом вони робили машинописні копії у великій кількості, так що ніхто не міг сказати, скільки примірників було в обігу. Я займалася цим дуже активно.

[5] Республіка Біафра – самовиголошена країна в Південно-Східній Нігерії. Не була визнана ООН. Проіснувала з 30 травня 1967 р. до 15 січня 1970 р. (*прим. редактора*).

[6] Відомий дисидент і письменник, якого змусили залишити СРСР у 1976 році після багатьох ув'язнень у таборах та заслання.

[7] Інтелектуальний лідер радянського дисидентського руху, Буковський загалом провів у радянських таборах та психіатричних в'язницях 12 років.

[8] «Хроника Текущих Событий» – одне з головних видань самвидаву. Газета, що виходила двічі на тиждень з 1968 до 1983 року, давала підсумок діяльності правозахисників та їхнього переслідування владою.

Крім того, я багато їздила, збираючи якомога більше інформації для «Хроники». Чому я стільки подорожувала? За поясненням не треба ходити далеко. Всі ми були дуже бідними. Ті, кого заслали вглиб країни, знаходилися в неймовірно складних умовах існування. Дуже часто вони змушені були купувати будиночок, оскільки ніхто не наважувався здавати житло політичним засланцям. Для них потрібно було зразу назбирати необхідну суму, копійка до копійки… Але було вкрай важко організувати переїзди, бо, звичайно, ми мали покладатися на власні кошти… Проте я, як учасниця війни, мала право користуватися зниженими тарифами при пересуванні поїздами і літаками; більше того, раз на рік я мала право на безкоштовну подорож. І звичайно ж, я, не вагаючись, користувалась цим правом, не відчуваючи жодних докорів сумління. З Москви я легко могла їздити до Києва, Мінська або Ленінграда. Мені інколи траплялося їхати до Ленінграда в неділю вранці і повертатися назад нічним поїздом, аби в понеділок вранці приходити на роботу так, ніби нічого не відбувалося! І оскільки я мала можливість їздити за малі гроші, саме мене найчастіше посилали виконувати різного роду завдання.

«Хроника», так само як «Маніфест» Сахарова, були дітищем Празької весни. А до того часу з'явився лише один політичний документ, написаний Сахаровим. Це був лист, надісланий ним делегатам XXI з'їзду партії, що відбувся 1961 року. В ньому він закликав їх не реабілітовувати Сталіна. «Маніфест», який приніс йому міжнародне визнання, датується червнем 1968 року.

Фактично, період дисидентської діяльності почався з судового процесу над Андрієм Синявським та Юлієм Даніелем 1966 року[9]. До того суди над «смогістами»[10] не мали достатньо широкого громадського резонансу. Але у 1967 році виник новий феномен: до владних структур надходила величезна кількість петицій. Гори листів, наприклад, надходили до Москви від кримських татар[11].

[9] Письменники-сатирики, що критикували радянський режим і видавали свої твори на Заході під псевдонімами.

[10] Члени неформальної групи СМОГ (абревіатура від російського «Союз молодых гениев»): молоді прозаїки та поети, які сповідували свободу творчості у 1965–1966 роках.

[11] Мусульманський народ Криму, депортований Сталіним у 1944 році за «співробітництво з німцями». З 1960-х років кримські татари почали відстоювати своє право на повернення на землі предків з місць їхньої депортації у Казахстані та з інших територій.

Я ніколи не могла збагнути, яким чином татари могли розпочати цю акцію, кому вони могли надсилати ці листи, аби забезпечити їхню появу в самвидаві, але, як видно, це у них вийшло.

Під час згаданого судового процесу, багато моїх друзів зазвичай збиралися у мене вдома і вголос читали Синявського, оскільки на всю нашу групу був тільки один примірник його творів. Ми навіть не думали про те, що мікрофонами був наповнений увесь будинок! У той час моїй дочці було вже тринадцять або чотирнадцять років, і я не забороняла їй читати підпільну літературу – навіть тоді, коли моя матір протидіяла цьому і звинувачувала, буцімто я хочу відправити власну дитину до тюрми!

Андре Ґлюксман: Часто кажуть, що саме Ви прищепили Сахарову ідеологію захисту прав людини…

Олена Боннер: Я відповіла на це запитання у 1998 році в Москві під час конференції, що мала назву «Тридцять років роздумів Сахарова». «Маніфест» Сахарова був сприйнятий як елітарний текст, хоча б тому, що в ньому йшлося про інтелектуальну свободу. Принаймні, саме так його тлумачили. Річ у тім, що Сахаров говорить в ньому про свободу як таку, він говорить про особистість в її повсякденному житті, а не про якусь абстрактну «інтелектуальну свободу». Саме в цьому прагненні свободи і полягає сутність дисидентського руху.

А щодо впливу, який я могла мати на нього, то, я привертала його увагу до «єврейського питання». Слід знати, що Сахаров походив із середовища, головним чином, православного, проте абсолютно вільного від будь-якого антисемітизму. І ще – це дуже важливо, як він сам зазначав, – був дуже самотньою людиною. У нього не було друзів. Проте практично всі люди, з якими він мав добрі стосунки, включаючи товаришів дитинства, були євреями. У своїх «Спогадах» Сахаров пише, що євреї, котрих він зустрічав, вражали його своїм прагненням до знань, повагою до науки і, сказати б, здатністю використовувати теоретичні концепти. Такі риси характеру відразу наближали його до всіх цих молодих людей. Хоч я б ніколи не сказала, як пише автор однієї з біографій Сахарова, що він був «філосемітом». І справді, на багато речей,

котрі його оточували, він не звертав уваги. Після смерті Андрія я зібрала документи, присвячені його родині, й у книзі, яка залишилася непоміченою на Заході[12], написала, що майже всьому, що він розповідав про свою сім'ю, бракувало точності.

Як мені спало на думку написати цю книгу? Справді, коли я перечитувала «Спогади» Андрія, у мене складалося враження, що картина, яку він зображує, не відповідає дійсності. Наприклад, я перевірила деякі факти щодо його дідусів та бабусь, і виявилося, що Андрій був дуже далеким від істини. Я зацікавилася цим питанням через прізвище його діда по материнській лінії: Софіано. Йдеться про грецьке ім'я, ім'я одного з провідників грецького повстання, яке згадується в листах Пушкіна. Олександр Сергійович просить Жуковського клопотати перед імператрицею Марією про долю однієї дівчинки з прізвищем Софіано, яка втратила батьків під час бою[13]. Мені хотілося довести Андрієві, що ця дівчинка походить з тієї ж родини, що і він.

Загалом, Андрій майже нічого не знав про своїх предків. Гадаю, це було рішення, прийняте в родині: не розповідати дітям про їхнє коріння, не говорити їм всієї правди про минуле. Наприклад, якщо хтось з предків був генералом, дітям розповідали, що він починав свою службу звичайним солдатом – навіть, якщо кожному було відомо, що для того, аби стати генералом у царській армії, потрібно було мати благородну родину. Але в радянські часи батьки часто приховували від дітей своє аристократичне походження… Результатом такої напівправди стало те, що Андрій практично нічого не знав про свою сім'ю. І незважаючи на це, його «Спогади» відомі в усьому світі і перекладені кількома мовами, тоді як ніхто не знає про мою книгу, яка відновлює істину! Це означає одне: світ не знає правди про Сахарова. Мені траплялося переглядати друковані матеріали про нього і вигукувати: «Це казна-що!»

За натурою Сахаров був людиною розсіяною, постійно зануреною у свої думки. Потрібно було безупинно звертати його увагу на людей, на речі… і саме цим я займалася. Він був з тих, хто мислить дуже абстрактно, але якщо хоча б один раз його увагу при-

[12] Бонер Е. Вольные заметки к родословной Андрея Сахарова. – Москва, 1996.

[13] Війна греків за незалежність, яку вони вели проти Османської імперії (1821–1832 рр.)

вернуло щось конкретне, він міг з усією енергією присвятити себе цьому. Ніби еолова арфа, він реагував на найменше повівання вітерцю; але він часто не помічав якісь речі самостійно.

Андре Ґлюксман: І це вже була не справа вітру, а робота музи!

Олена Боннер: Жартома він називав мене «очима та вухами царя»[14].

Андре Ґлюксман: Сахаров відкинув «романтизм вченого», він почав ставити запитання і втратив довіру до всемогутності науки. У своїх «Спогадах» Сахаров розповідає, що тоді, коли він став батьком водневої бомби, то запропонував сконструювати торпеди, які б несли ядерний заряд, аби запускати їх з радянських підводних човнів і руйнувати порти супротивника, незважаючи на величезні людські жертви. Але, всупереч сподіванням, один радянський адмірал звинуватив його у нелюдськості. В той час Сахаров ще перебував під владою революційного романтизму. Цей пасаж з його «Спогадів» глибоко вразив декого, зокрема Карла Проппера, який все ж таки дуже любив Сахарова і дуже його підтримував. Що ж примусило його кардинально змінити свої погляди?

Олена Боннер: По-перше, не слід приймати за чисту монету те, що Сахаров говорив про радянський флот. Треба враховувати специфічність його особистості. Для мене така заява свідчить радше про наукові блукання. Втім, хоча він мав досить різкий характер, такий собі приклад Homo Ludens. Він розробив величезну кількість подібних ідей, які були надто далекими від того, що він хотів зробити насправді. Дехто жартома за столом або у місцях паління на роботі розповідає смішні історії про євреїв; хтось розповідає анекдоти про жінок; щодо Сахарова, то він любив запускати свою вчену фантазію. Однак, коли хтось записував його рефлексії і сприймав їх серйозно, люди, які дійсно знали Андрія, просто жахалися. Проте, це були пусті балачки, більше нічого!

А відносно того, справжнього, серйозного Сахарова, я можу процитувати один витяг з його щоденника. Під час випробувань бомби Андрія дуже турбувала можливість розповсюдження радіоактивності на територію, яка перевищує заплановану. Йому видавалося більш розумним евакуювати кілька тисяч осіб, які піддавалися ризику радіоактивного зараження. Маршал, який керував

[14] Саме так називали в стародавній Персії царських шпиків.

випробуваннями, навідріз відмовився скасувати операцію. Тож була проведена екстрена нарада, під час якої Сахаров заявив, що евакуація населення є необхідною. Тоді військові, не припиняючи випробувань, впродовж однієї ночі зібрали сотні вантажівок, що дозволило їм евакуювати мешканців. Все це було цілковитою заслугою Сахарова.

На мою думку, не можна говорити про кардинальну зміну. Радикальним чином Сахаров ніколи не змінювався. На початку п'ятдесятих років один з його колег, Матес Агрест, був звільнений з їхньої робочої групи в Арзамасі-16[15], за те, що походив з єврейської релігійної родини і мав родичів за кордоном. Сахаров допоміг йому в практичному плані і навіть на деякий час надав Агресту та його сім'ї помешкання в своєму домі, оскільки вони не мали, де жити. І це не єдиний приклад. Кожного разу, коли когось з його співробітників звинувачували в ідеологічних гріхах, Сахаров захищав його перед владою щосили. Він завжди був таким! Було б страшною помилкою уявляти, що в якийсь момент його раптом осяяло, і він повернувся до своїх попередніх зобов'язань. Він не переставав стверджувати, що повне ядерне роззброєння було б небезпечним, але потрібно ліквідувати всю зайву ядерну зброю. Він вважав, що у XXI столітті певна частина ядерної зброї продовжить своє існування. Коротко кажучи, всі намагаються створити зовсім невідомого мені Сахарова.

Аби пояснити еволюцію людини, найпростіше сказати, що вона живе згідно з моделлю «нагрішив – покаявся». Але Сахаров грішив не більше від будь-якої іншої людини, що жила на світі відтоді, як з'явився *Homo Sapiens*. У своїй доповіді, виголошеній в Ліоні у вересні 1989 року, з якою я дуже рекомендую всім ознайомитися, Андрій говорить про те, що вчений завжди має потребу рухатися далі: первісна людина щось шукала в землі, знайшла хробака і зацікавилася, а як же цей хробак влаштований. На думку Андрія, неможливо перешкоджати людям ставити перед собою запитання щодо того, як функціонує Всесвіт – від земляного

[15] Засекречене місто, розташоване в Росії, на кордоні сучасних Нижегородської області та Мордовії, де з 1946 року проводилися наукові роботи зі створення радянської ядерної зброї. Саме місто і навколишня територія були закритими, оточені колючим дротом, а доступ до Арзамасу-16 суворо контролювався. Сахаров працював там впродовж вісімнадцяти років.

хробака до глибин космосу. Так само як неможливо примусити поета не писати, а живописця – не малювати.

Інша річ, що за часів Сахарова фундаментальна наука розвивалася по всій країні. Навіть якщо не було такого розмаїття публікацій, як сьогодні, читаючи ці крихти, розумієш, що з ними слід рахуватися, багато груп працювало над вирішенням одних і тих самих питань. Сахаров добре розумів, що коли він разом зі своїми товаришами не зробить водневої бомби, хтось інший її все одно зробить. Це було абсолютно ясно. Неможна зупинити прогрес. Але великого вченого від звичайного науковця відрізняє здатність долати стереотипи знань і переходити до наступного етапу. Таку здатність Сахаров мав завжди. Вже коли Андрій був студентом, він часто пропонував оригінальні рішення для традиційних задач. Крім того, він завжди мав сміливість висловлювати те, що думав, як у своїх наукових працях, так і тоді, коли йшлося про його участь у справах суспільних. Він ніколи не боявся відкидати висновки, зроблені його попередниками, якщо це допомогало йому наблизитися до істини.

Андре Глюксман: Безумовно, якби він не винайшов водневої бомби, це зробив би хтось інший. І тут зовсім не йдеться про гріх. Але йому належить відкриття або нове винайдення розуміння відповідальності вченого. Ця ідея така ж стара, як перше застосування техніки або винахід вогню. Людина може використати вогонь у два способи: для того, щоб зігрітися та підсмажити м'ясо, або для того, щоб підпалити домівку сусіда. У кожного технічного винаходу – вогонь, кремінь чи воднева бомба – може бути два способи застосування. Саме тут постає питання про відповідальність.

У XIX сторіччі гадали, що наука і техніка – це добре за визначенням. Тоді вважалося, що розвиток науки і техніки неодмінно веде до раю. Саме так думала просякнута освітою частина соціалістів: це називалося «науково-технічною революцією». Вони вірили в те, що ця революція вирішить всі проблеми. Особливість Сахарова полягала в тому, що він відкинув цей науковий оптимізмом і сам собі сказав: «Я несу відповідальність». Коли Сахаров пропонує обладнати підводні човни ядерною зброєю, він залишається на позиції «доброї» науки і при цьому зберігає зверхність ученого. Проте, коли Сахаров здійснює свій поворот, він не зраджує своєму характерові, зберігаючи всі риси, притаманні ученo-

му, але при цьому усвідомлює власну відповідальність за наслідки своїх відкриттів.

Олена Боннер: Він напрочуд швидко зрозумів, що радянський уряд складається з дуже небезпечних осіб. У 1955 чи 1956 році під час бенкету у високому оточенні Сахаров підняв свій келих з побажанням, щоб ядерні бомби вибухали тільки на полігонах і ніколи в місцях, де живуть люди. Маршал Нєдєлін відповів йому на це дещо сальним жартом: «Перед тим, як лягти спати, дід та баба промовляють вечірню молитву. Дід каже: «Укріпи і веди мене, Боже». А баба на це йому відказує: «Хай Він тебе укріпить, а щодо того, щоб вести – тут і моєї руки достатньо». Маршал хотів сказати, що справа учених – збільшувати ядерну міць СРСР, а вже справа військових – вирішувати, де ці бомби мають вибухати. Сахаров проковтнув цей жарт, але він закарбувався в його пам'яті на все життя. Крім того, в той час, перебуваючи в дружніх стосунках з Ігорем Євгеновичем Таммом[16], він вже багато знав і багато зрозумів. Тож, гадаю, було б великим перебільшенням говорити про те, що в якийсь момент у нього відбувся справжній життєвий перелом. Правильніше було б сказати, що він розвивався поступово.

Його біографи ніколи не зосереджують уваги на тому, що сімейне життя Андрія було дуже складним. Наукова робота була чи не єдиним ковтком свіжого повітря. На щастя, у 1962 році його перша дружина, Клава, виїжджає з «засекреченого містечка» до Москви, забравши з собою дітей[17]. Навіть якби він частіше приїжджав до столиці, аби побачитися з рідними та у зв'язку з іншими справами, щоб там не було, останні шість років їхнього подружнього життя він провів у «засекреченому місті» сам. Цей період, безумовно, відіграв дуже важливу роль в його особистій еволюції. Саме тоді він пише свої суто теоретичні роботи з космології. Одним словом, саме в цей період він міг займатися чистою наукою. Він і сам казав, що і для написання наукових праць, і для його розуміння сучасної епохи ці роки були дуже плідними. 1968 рік для багатьох людей став як роком великих надій, так і роком великих розчарувань. Саме цього року Андрій почав писати свій «Маніфест».

[16] Ігор Євгенович Тамм (1895–1971 рр.) – видатний спеціаліст у галузі теоретичної фізики, лауреат Нобелівської премії з фізики за 1958 рік.

[17] Перша дружина Сахарова, яка була лаборанткою, мати трьох його дітей, померла в березні 1969 року.

Андре Ґлюксман: Чи саме в цей час йому стає близькою ідеологія прав людини?

Олена Боннер: У всякому разі не безпосередньо. У 1977 році я виїхала на конференцію до Італії. У мене взяла інтерв'ю одна американська журналістка, що приїхала до Флоренції спеціально для того, аби поспілкуватися зі мною. Саме того дня я вперше застосувала вираз «ідеологія прав людини», аби пояснити наше бачення світу. Сахаров перебував у Москві і почув це інтерв'ю по «Голосу Америки». Відтоді він також почав вживати цей вираз. У своєму щоденнику він зазначив, що я першою ввела в ужиток цей вираз. Багато людей вважають, що саме він є винахідником цього концепту. Через це на нього нападав Солженіцин, який з усім притаманним йому ентузіазмом писав: «Що це ще за ідеологія така, що це ще за винахід?!»

Андре Ґлюксман: Слово «ідеологія» вживають в Росії як зневажливе? Мені здається, що, в усякому разі, для Солженіцина цей термін міг мати негативну конотацію.

Олена Боннер: На конференції, про яку вже йшлося, я сказала, що ідеологія прав людини – єдина ідеологія, котра не роз'єднує людства. Навіть навпаки, вона дозволяє об'єднувати всіх людей. Оскільки її можуть сповідувати люди всіх національностей, незалежно від віри, кольору шкіри та місця проживання. Я вжила термін «ідеологія» свідомо, щоб протиставити ідеологію прав людини всім іншим ідеологіям, які роз'єднували людство: соціалізму, капіталізму, марксизму, комунізму, нацизму і т. ін. І я думаю, що саме ця універсальність не сподобалася Солженіцину. Бо він належить до тієї категорії російської інтелігенції, яка вважає, що в Росії та православ'я є месіанське призначення, що вони мають йти власним шляхом. Як наслідок, він відстоює думку про особливість Росії в людській цивілізації і відкидає будь-яку універсальну ідеологію.

Андре Ґлюксман: У Франції нас роз'єднують різноманітні теорії. Європеєць, взагалі, і француз, зокрема, вважають себе кращими з кращих, а інше ставлення сприймають як образу. Вони хотіли бачити себе моделлю ідеальної людини. Після всіх непростих подій XX сторіччя ідея людини як такої, що рівна Богові, була по-

ставлена як нагальне і гостре питання, і поняття «права людини» ми сприйняли з неабиякими коливаннями. «Людина» більше не цікавила як очевидність, «людина» стала питанням. Разом із Мішелем Фуко і ще кількома мислителями, котрі відчували творчий неспокій, ми вирішили, що по суті посилатися на права людини не означає нав'язувати позитивну ідею такої людини, якою вона має бути, як вона мусить поводитись, любити і таке інше, а радше як люди повинні об'єднуватися проти проявів «нелюдського». Тобто звести греблі, виробити гарантії, які б дозволили протистояти загрозам нелюдськості, кривавої бійні, різанини чи геноциду… Отже, права людини не включають в себе твердження на зразок Божого веління, тим більше вони не утверджують знання про те, а що ж таке людина і що ця людина повинна робити. Досить вже катехізисів! Посилатися на права людини означає говорити про більш скромні речі, оперуючи фактами, протистояти тому, що люди *не повинні* робити.

Візьмемо хоча б дуже просте право: право власності. Ідея про те, що приватна власність має бути недоторканою, тобто вона не може бути монополізована державою. Це саме та ідея, яка почасти гарантує свободу. Чеські друзі пояснювали мені, наприклад, що для того, аби організувати зібрання, присвячене захисту прав людини, потрібно було знайти зал. А щоб отримати цей зал в комуністичній Чехословаччині, потрібний був дозвіл влади. І не було ані власника ресторану, ані навіть фермера, які б насмілилися надати приміщення для зборів протестувальників. Саме таким чином слід розуміти права людини. Не тому, що людина хороша, чи така, чи сяка, а через те, що коли людина позбавлена елементарних прав, вона залишається беззахисною перед свавіллям тиранії. Йдеться про захист особистої свободи. Випадок Солженіцина не є якимсь ізольованим випадком. У русі дисидентів, так само як в антифашистському опорі, зустрічається багато людей найрізноманітніших поглядів. Їхня зустріч в єдиному русі обумовлена виступом проти нелюдськості. Між 1940 та 1945 роками люди виступали проти нелюдськості Гітлера. В часи дисидентства люди об'єднувалися проти нелюдськості Сталіна та його наступників. Так єднаються дуже різні особистості, які сповідують найрізноманітніші віровання та ідеології, вони збираються разом, щоб діяти *проти*. Проти реальної загрози та конкретної дикості, яка ріже їм очі.

Олена Боннер: Те, що Ви зараз кажете є дуже важливим для розуміння російського дисидентства.

Андре Глюксман: Люди, котрі підписали Хартію–77[18] були згодні виступати разом у своїй протидії комуністичному режиму. Всі також ризикували втратити свободу або роботу. Але водночас кожен був дуже гордий тим, що вони відрізнялися від інших груп, що не входили до Хартії–77, лібералів, соціалістів і так далі.

Олена Боннер: Щось подібне було й у нас. За винятком того, що російські дисиденти не досить чітко формулювали свої позиції.

Андре Глюксман: Пізніше, коли я зустрів польського дисидента Адама Міхніка, якого щойно звільнили, він сказав мені, що кампанія за Солженіцина, котра протистояла французьким лівим, сама по собі була відправним пунктом для єднання ліберальних інтелектуалів та християнських спілок в їхній спільній боротьбі проти комунізму. Це було складно ще й тому, що впродовж цілого століття, світські польські інтелектуали дивилися на Католицьку Церкву як на свого найзапеклішого ворога. Часто сини комуністів, молоді інтелігенти, залишалися дуже прив'язаними до власного атеїзму і проголошували вільнодумство. Об'єднатися з католицькими борцями проти комунізму означало зробити такий крок, якого ані їхні батьки, ані їхні діди навіть не могли собі уявити. Кампанія на підтримку Солженіцина у Франції допомогла їм зробити цей крок і, точніше, говорив Міхнік, – вибачте цю нескромність – написати мій есей про марксизм, державу та концентраційні табори, «Кухарка і людожер» (*La cuisiniere et le mangeur d'hommes*).

У Польщі це мало ефект снігового кому. Групи інтелігентів допомагали робітникам, що страйкували. Потім КОР розширилася в об'єднання «Солідарність». Ця здатність до перебудови старих підрозділів, які стали силою дисидентства, була вибуховою. Це було щось на зразок динаміту. Комуністична диктатура завжди любила гру у вікопомні розколи, користуючись старим правилом: поділяй і володарюй. І раптом, незважаючи на всі відмінності та з усіма своїми особливостями, дисиденти змогли створити об'єднаний фронт, скерований проти деспотизму. Добровільно-

[18] Хартія –77 – програмний документ групи політичних дисидентів Чехословаччини (1976–1992 рр.), прийнятий 1977 року. Вацлав Гавел, майбутній Президент Чехії, був одним з її творців.

му рабству настав кінець! Після того, як порвалися кайдани, як свобода перемогла, профспілки очевидним чином знову вийшли на перший план, але цього разу виявляючи себе в демократичній дискусії. Є велика спорідненість між «антизахідною» поведінкою Солженіцина та «антирелятивістською» позицією папи Івана-Павла II, в момент, коли він виїхав з Польщі з прагненням звернутися до всього світу. Так само вчинила німецька інтелігенція, котра у своїй більшості була налаштованою по-марксистськи, і з 1940 року її представники мешкали у Сполучених Штатах Америки як біженці, перечікуючи війну. З США вони повернулися після війни антиамериканцями, палкими, як ніколи раніше.

А тепер спробуємо збагнути, а що ж було спільного у православного Солженіцина, католика Івана-Павла II, комуніста Бертольда Брехта та геніального інтелектуала, радше за все, ліберально налаштованого, Томаса Манна, який також повернувся з Америки з антиамериканськими настроями. Всі вони звинувачують Сполучені Штати і весь Захід взагалі у відсутності ясного та чіткого визначення добра та у релятивізмі позитивних цінностей. Де ж вершиться найвище добро? Солженіцин відстоює найвище добро і благо вічної Росії; Папа відстоює благо Католицької Церкви; Брехт захищає примирене людство під егідою Маркса; а Томас Манн користується вищою мудрістю Гете. І кожен звинувачує Захід в тому, що він втратив єдину шкалу цінностей.

Я вважаю, що коли так складно віднайти єдину ідею добра, то залишається можливим об'єднатися проти проявів того, що є шкідливим, проти проявів зла, проти всякої мерзенності. Кожному своє добро, але всі мають можливість пересвідчитися у спільному досвіді зла. Саме звідси слід виводити межі поведінки, аби уникнути проявів зла. Отже, на Заході не існує єдиного і прийнятого способу та шляху життєвої поведінки. Це жахливо. Західна цивілізація кожного ставить перед особистою відповідальністю: слід вибирати власний життєвий шлях, вибирати, яким чином поводитись, як любити, творити, винаходити. Багато хто відчуває самотність як розпад цивілізації. Саме так думають люди в мусульманських країнах, в Росії, часто в Ізраїлі, де дехто розглядає Європу як спустошений край, в якому Гітлер здобув моральну перемогу.

Олена Боннер: Такий підхід є для мене новим. Навіть не знаю, як реагувати.

Андре Ґлюксман: Що таке угода між дисидентами? Тут можна навести приклад медиків: вони домовилися про те, що таке хвороби, але не домовилися про те, що таке здоров'я. Лікар виліковує певні хвороби, але тоді, коли хворий бажає не те щоб одужати, позбавитись хвороби, а набути ідеального здоров'я, він стає нібито обранцем свого «гуру». Міцне здоров'я – це інколи звичайна відсутність захворювань, а інколи ілюзорний імунітет мешканця кращого зі світів. Це дещо нагадує класичний вираз Черчіля згідно з яким «демократія є найгіршим режимом за виключенням всіх інших». «Гуру» обдурюють в ім'я ідеального здоров'я, режими, відмінні від демократичних, нагнітають жах в ім'я ідеального добра.

Олена Боннер: Якщо повернутися до теми дисидентів, я хотіла б додати, що наші друзі на Заході – письменники, правозахисники, філософи та інші інтелектуали – були дуже близькими до нашої позиції, але вони зовсім не розуміли однієї речі. Частково тому, що не були в курсі справ, а частково тому, що ми їм про це не надто багато говорили. Рух, спрямований на захист прав людини, виник як такий довкола судового процесу Синявського і Даніеля. Були петиції, написані на їхній захист, потім створення Ініціативної групи[19] і «Хроники текущих событий». Цей дуже строкатий рух об'єднував відмовників[20] – євреїв і німців, – принципових та жорстких правозахисників, письменників, таких як Володимир Войнович[21], які боролися за свободу слова, баптистів, адвентистів тощо. Проте поява Солженіцина в таборі дисидентства – це сталося не в час публікації «Одного дня Івана Денисовича», а пізніше, коли він став справжнім духовним лідером для частини дисидентів, – внесла розкол в цей рух. В усякому разі, я в цьому переконана.

Андре Ґлюксман: Чи можете Ви розповісти про це більш детально?

[19] «Ініціативна група із захисту прав людини в СРСР» створена в травні 1969 року в Москві. Це була перша незалежна асоціація в СРСР, яка розповсюджувала інформацію про політичні переслідування. Одинадцять з п'ятнадцяти її членів були жертвами репресій.

[20] Відмовниками (отказниками) називали євреїв та волзьких німців, які хотіли виїхати до Ізраїлю або Німеччини й отримували на це відмову радянських владних структур.

[21] Російський письменник, вигнаний з СРСР у 1980 році за свої твори, сповнені нищівної критики радянського режиму.

Олена Боннер: Солженіцин був одним з найбільших супротивників комунізму. Цього ніхто не може у нього відняти. Проте в якийсь момент він опинився перед вибором між демократичним шляхом – шляхом захисту прав людини – і шляхом націоналізму і державництва. Перший часто ще називають «західним шляхом»; я думаю, що це універсальний шлях. Але Солженіцин обрав інший шлях, який нам з Андрієм був чужим. Для тих людей, що думають, як ми, особистість, людина – важливіша за державу. В цьому полягає головна відмінність наших позицій.

Саме це є відправною точкою дискусії. Держава повинна служити суспільству, чи суспільство має служити державі? Повинна держава служити народу або світу? Зазначимо, що будь-яка держава прагне бути антилюдською. Але вона поступається, якщо громадянське суспільство є достатньо сильним. Саме в такому випадку держава може претендувати на звання демократії. Солженіцин ніколи не був захисником прав людини. Навіть в особистому плані, це не було якоюсь його «хитрістю». Він завжди виступав як пророк, до якого спільні норми не мали відношення. Зокрема він написав фразу, котра мене дуже вразила: він сказав, що міг би принести в жертву власних дітей в ім'я своєї антикомуністичної діяльності. Коли я це прочитала, я сказала собі, що він, безсумнівно, здатен принести в жертву також і дітей інших людей. Робити невідомо що в ім'я однієї ідеї. В більш широкому сенсі, його московський заклик «не жити більше у брехні» – це дуже добре, так само як його тексти в збірці «Голоси з-під глиб»[22], але водночас, він закликає весь світ приносити себе в жертву. Та неможна закликати інших жертвувати собою. Жертовність – те, що кожен вирішує для себе. Як на мене, цей заклик йде проти моралі.

Андре Ґлюксман: Ви маєте рацію, коли говорите, що Солженіцин – справжній пам'ятник. Він нас багато чого навчив. Щодо мене, я визнаю за письменниками право на нерішучість і право на протиріччя. Я знаю, що Ви не любите Достоєвського, тоді як я його люблю, втім, не заплющуючи очі на його неприємні риси – він був ультраконсерватором й інколи антисемітом. Це не заважає

[22] Колективна збірка есеїв, що вперше вийшла в Парижі російською мовою у 1974 році. Солженіцин надрукував в ній три есеї. Публікація його заклику з'явилася того ж року.

усвідомлювати, що його романи є пророчими щодо XX століття, щодо помилок революції та щодо тоталітарних режимів.

Я завжди був вражений здатністю Солженіцина вказувати на зло. Вочевидь, він не показує «всього» зла. Оскільки зло не є чимось одиничним, до того ж воно змінюється. Написавши «Архіпелаг ГУЛАГ», він об'єднав найрізноманітніших дисидентів. Не тільки в Росії, а й в усій радянській імперії. Люди, які підписали Хартію–77, дійсно трималися своїх відмінностей: праві, ліві, одні соціалісти, інші ліберали тощо. Їм подобалося бути різними. В цьому була їхня сила. Це те, що чеський філософ Ян Паточка[23] називав «солідарністю вражених». Всі вони були приголомшені одним і тим самим, тоталітаризмом. Вони були солідарні, що зовсім не означає одностайності в думках. Дотримання своїх відмінностей і належне сприйняття їх підкреслюють перевагу дисидентів над монолітною свідомістю комуністичної партії. Це була умова майбутньої демократії. Право бути іншим і право суперечити означають, що навіть якщо я не завжди погоджуюсь з Солженіциним, я все ж таки не є його ворогом. Оповідаючи про жахіття світу таборів, він залишається майстром ясності.

Олена Боннер: Визнаю велич Солженіцина в певних царинах, але як мислитель він не здається мені ані великим, ані глибоким. Можливо, незручно таке говорити, але його теорії мене просто не цікавлять. Це дежавю. Те, що він написав у «Двох століттях разом»[24] вже намічалося в його «Листі до вождів Радянського Союзу»[25]. Одразу після публікації цього листа Андрій Сахаров пише відповідь, що мала назву «Про лист Олександра Солженіцина до вождів Радянського Союзу». Не знаю, чи був цей лист надрукований на Заході. Сахаров у своїй відповіді спочатку дає схвальну оцінку першої частини листа Солженіцина, в якій той

[23] Один із перших підписав Хартію. Помер від крововиливу в мозок 13 березня 1977 року після тринадцятигодинного допиту про його дисидентську діяльність.

[24] Велика праця, присвячена зв'язкам між росіянами та євреями в XIX та XX століттях. Особливу увагу Солженіцин приділяє тут місцю євреїв в партії більшовиків та радянському репресивному апараті.

[25] Лист, відправлений Солженіциним радянському керівництву 1973 року, в якому він закликає відмовитись від комуністичної ідеології і трансформувати СРСР в національну російську державу.

констатує кризу радянського суспільства; потім Сахаров висловлює абсолютну незгоду з другою частиною листа, де містяться пропозиції Солженіцина. Сахаров вважав ці поради глибоко помилковими та небезпечними. Я хотіла б вам процитувати один уривок з його відповіді:

> «Дехто може сказати, що націоналізм Солженіцина не є агресивним, що має м'який захисний характер та переслідує цілі спасіння й відновлення однієї з багатостраждальних націй. Із історії, проте, відомо, що «ідеологи» завжди були більш м'якими за політичних практиків, що йшли за ними. У значної частини російського народу та у частини керівників країни присутні настрої великоруського націоналізму, які поєднуються зі страхом потрапити в залежність від Заходу та зі страхом демократичних перетворень. Потрапивши на цей живодайний ґрунт, помилки Солженіцина можуть стати небезпечними».

Ця цитата може стосуватися також і «Двох століть разом».

Андре Ґлюксман: Серед тих, хто вершив Жовтневу революцію було непропорційно багато євреїв. Ви замислювались про це?

Олена Боннер: Ні, це не є для мене особливою проблемою. Я можу легко зрозуміти чому відсоток євреїв серед революціонерів був таким високим. За часів царизму прагненням євреїв чинили перешкоди; і коли розпочалася революція, вони відчули себе звільненими. Але також треба згадати, що багато євреїв було також серед членів Конституційно-демократичної партії (так званих «кадетів») або серед адвокатів. Завжди згадують, що багато євреїв було серед більшовиків, але забувають, що їх так само багато було в усіх тогочасних прогресивних рухах. До речі, саме партія кадетів написала Конституцію 1905 року, яку не було прийнято, але вона викликала палкі дискусії серед співтовариства адвокатів. У цій Конституції було зроблено спробу дати євреям ті ж самі права, що мали інші громадяни Росії; вона передбачала скасування смуги осілості[26] і містила в собі велику кількість інших важливих пунктів. Проект цієї Конституції було прийнято на з'їзді партії кадетів, серед членів якої було багато адвокатів. Лише четверо проголосували проти. Тільки й розмов було, що про цю четвірку. І ось Солженіцин висуває свою версію цієї історії…

[26] Між 1791 та 1917 роками в Російській імперії території, поза межами яких євреї не мали права проживати.

Андре Ґлюксман: Мені здається, що у «Двох століттях разом» Солженіцин не виглядає антисемітом; навпаки, він замикається в романтичній концепції, яка походить з Німеччини XIX сторіччя, щодо понять народу і нації. Треба тільки запитати, чи існує єврейський народ, котрий як такий брав участь в революції і має поділяти відповідальність за неї!

Та облишимо Солженіцина… Розкажіть мені ще про Ваше життя з Сахаровим. Я думаю, що Ваші вчинки можна розглядати як безперервність: до Вашої зустрічі з Сахаровим, впродовж вашого подружнього життя і після його смерті Ви не припиняли тієї ж самої боротьби.

Олена Боннер: Так, життя минає, але фундаментальні ідеї не змінюються. Ми з Андрієм пройшли різні шляхи. Я йшла від конкретного до загального, тоді як він здійснював зворотний шлях. Але обоє прийшли до прагнення захищати слабких. Це, безумовно, одна з рис мого характеру, я Вам про це вже говорила. Навіть у дванадцять років, коли я ще мала обох батьків і жила у родині відносно щасливій, порівняно з нормою, що існувала в країні, я часто йшла до вчителів у нашій школі, аби взяти під захист моїх товаришів, однокласників, яких було покарано. Мій класний керівник, дуже симпатична жінка, котра давала дітям прізвиська, називала мене «головним адвокатом». Кожний підліток виявляє риси дорослого, яким він стане. Декотрі мають радше менталітет прокурора, інші – скоріше менталітет адвоката. І якщо я стала такою, то, певно, саме тому, що ніколи не могла б стати прокурором!

Коли ми одружилися, я дізналася, що Андрій Дмитрович пожертвував державі всі свої гроші (що на той час було значною сумою). Я просто вийшла з себе: я пояснила йому , що з такими грошима ми могли б надати світові величезну допомогу, тоді як уряд вже точно нікому не допоможе. Він не погоджувався, і довго намагався мене переконати, що так вчинити було найкраще. Але з часом і він зрозумів, що держава проковтне ці гроші і нічого не зробить для бідних. Це добре ілюструє те, що нас розрізняло: ми справді мали різні світогляди.

Коротко кажучи, я виходжу з багатьох конкретних випадків, аби дійти до бачення загального порядку щодо моєї країни, суспільства, світу. У Сахарова, навпаки, було розвинене абстрактне мислення. З юності він розмірковував про загальні історичні за-

кони. Саме це дало йому змогу перейти до конкретних випадків. У своїх «Спогадах» Андрій цитує текст Кайсина Кулієва, кавказького поета, якого я особисто не знала. Одного дня я прочитала ці рядки Андрієві: «Легко любити все людство; та спробуй полюбити свого сусіда». Практично від самого початку нашого спільного подружнього життя Сахаров з легкістю прийняв таку поведінку. Ми взаємно збагатилися: він почав помічати людей, а я почала розуміти, що за особистою долею відбуваються глобальні процеси.

Як Ви вже помітили, мені приписують величезний вплив на Сахарова. Але це перебільшення. Чого я тільки не читала на цю тему в пресі! Правда полягає в тому, що коли Сахаров написав дуже глибоку статтю, що називалася «Небезпека термоядерної війни», мені коштувало великих мук правильно набрати її на машинці! Втім, це правда, що частково своєю діяльністю із захисту прав людини ми зобов'язані нашому спільному життю. Не те щоб ми вели бесіди, торкаючись високих тем, подібно до того, як це робили гуманісти XVIII століття; просто я знайомила його з дуже конкретними людьми. До того, як почалося наше подружнє життя, він вів життя відлюдника. Він походив з родини, яка була замкнена в самій собі. У своєму щоденнику він занотовував, що шкільні та університетські друзі ніколи не приходили до нього. Однак, коли ми влаштувалися разом, він опинився в дуже відкритому домі, дослівно це було «відкрите суспільство» Карла Поппера. Тут перетнулися три покоління: друзі моєї матері, які практично всі пройшли через табори; мої друзі, багато з яких мали фронтовий досвід; і друзі моїх дітей, Тетяни та Олексія, які були в захваті від того, що розмовляють з нами – і vice versa. Для Андрія це було середовище, котре докорінним чином відрізнялося від того, яке він знав раніше, і немає жодного сумніву, що це середовище мало на нього певний вплив. Одного разу сталося так, що навіть мій син Олексій дав йому урок, якщо так можна сказати!

У той час, про який я вам розповім, Олексієві виповнилося п'ятнадцять років, і він навчався в дуже відомій «Московській математичній школі № 2». Математично обдарований хлопчик вступив туди без будь-якого блату задовго до того, як Сахаров з'явився в нашому житті. І справді він все робив сам: моя мати і я останніми дізнавалися про те, що він робив. У п'ятнадцять

років він мав отримати комсомольський квиток, оскільки приналежність до ленінської молоді була необхідним етапом життя кожного підлітка, котрий потім бажав бути прийнятим до університету. Тим не менш, він уже склав доволі критичне уявлення щодо радянської системи. За рік до того він взяв участь в якомусь всесоюзному конкурсі з історії, а оскільки він також любив і історію Росії, то прочитав праці наших великих істориків XIX сторіччя, таких як Ключевський та Карамзін. Але темою цього конкурсу було життя Леніна. З півгодини Олексій сидів перед чистим аркушем, на якому нарешті написав: «Ми підемо іншим шляхом» – знамениті слова Леніна, які той сказав після страти свого старшого брата-терориста; а потім Олексій пішов. І ось потрібно було вступати в комсомол… Крім нього в класі лишався ще один учень, який не був членом комсомольської організації: син Тетяни Вєлікановой, однієї з учасниць маніфестації на Червоній площі у 1968 році[27].

І ось одного дня Андрій мені каже: «Я щойно говорив з твоїм сином, і він дав мені урок моралі». А слід сказати, що вони дуже любили сидіти на кухні і розв'язувати задачі, надруковані в журналі «Квант». Вони обговорювали різноманітні цікаві теми, не лише наукові, а й політичні також. Під час однієї з їхніх дискусій Андрій намагався переконати Олексія вступити до комсомолу, аби потім мати всі шанси для вступу в університет. Я сама ніколи не дискутувала щодо подібних питань з моїм сином; мені не хотілося якимсь чином впливати на нього. І ось що Олексій відповів Андрієві: «Ви дозволяєте собі мати розкіш бути чесним. Тож дозвольте і мені чинити так само». І в результаті він так ніколи і не вступив до комсомолу. І, вочевидь, коли він складав вступні іспити до університету, його тому з тріском завалили на творі з російської літератури. Випадково ми дізналися, чим закінчилася ця історія, оскільки у нас були спільні знайомі з жінкою-екзаменатором: вона поставила Олексієві погану оцінку під тиском голови екзаменаційної комісії. Звичайно, вона не знала, що цей абітурієнт був прийомним сином Сахарова. Коли пізніше вона дізналася,

[27] Сидяча демонстрація восьми дисидентів проти вторгнення до Чехословаччини в серпні 1968 року. Більшість з них було ув'язнено в таборах, засуджено до заслання або до примусового утримування у психіатричних лікарнях.

про кого йдеться, то сказала, що, якби була в курсі справ, то ніколи б його не завалила, незважаючи на всі труднощі, на які б мусила наразитися. Така поведінка, на перший погляд благородна, насправді є морально сумнівною: якщо викладач відчуває повагу до родини абітурієнта, якого має завалити, тоді він буде намагатися його врятувати; а коли йдеться про сироту, тоді… тим гірше для нього.

Андре Ґлюксман: Маю Вам сказати, що я належав до Спілки французької комуністичної молоді.

Олена Боннер: Андре, я весь час розповідаю про себе. Розкажіть мені про себе!

*

Андре Ґлюксман: Порівняно з Вами я жив у більш мирному світі. Я походжу з єврейської родини; моя матір покинула Відень і поїхала до Палестини дуже молодою, це сталося в 1920-ті роки. Вона була активісткою лівого руху. В кібуці мати зрозуміла, що ідеал не відповідає дійсності, а дійсність не відповідає ідеалу. Вона залишила кібуц і почала працювати куховаркою в їдальні. Одного дня вона зустріла чоловіка, який їй одразу сподобався. В кишені він мав журнал червоного кольору, це був австрійський журнал лівого руху, який називався «Факел». Це був привід, щоб зацікавитися. Так моя матір зустріла мого батька. І от Марта вийшла заміж за Рубена.

Марта зовсім не була інтелектуалкою. Вона народилася в Празі, де її батьків познайомили свахи, бо вже був час побратися, оскільки обоє мали по тридцять п'ять років; це були останні одинокі молоді люди з поважних сімей; вони були найбіднішими і найменшими на зріст. Марта, їхня дочка, не мала нічого проти свах і весіль, які ті готували, бо її батьки справді хоча й бідували, але обожнювали одне одного, і жили, немов «два голубки», казала вона. В чотирнадцять років Марта працювала офіціанткою в кондитерській у Відні; вона мала якийсь стихійний смак до культури, заощаджувала, щоб придбати квиток на гальорку в Опері. Народившись у Чернівцях, мій батько ще підлітком приїхав до Відня. Солдатом Австро-Угорської імперії він пройшов крізь окопи Першої світової війни, потім проїхав Європу та Близький Схід.

Я його не знав; все, що я успадкував від нього – це мандоліна та збірка казок Вольтера.

Отже, Марта і Рубен взяли шлюб у Єрусалимі і були серед членів-засновників комуністичної партії Палестини. Після 1930 року разом з двома доньками – моїми сестрами, які народилися у Палестині, – вони приїхали до Німеччини, оселилися між Берліном та Гамбургом. Тут, в осередку опору, вони боролися проти нацизму, що саме був на підйомі. Мій батько став членом ГРУ (радянські військові розвідувальні угрупування). Він був шпигуном, закамуфльованим під продавця виробів з хутра. Гестапо буквально наступало їм на п'яти. Марта і Рубен зуміли втекти в останній момент, в 1937 році. Я народився в Парижі. Батько помер у 1940 році. Він потонув у Ла-Манші під час обстрілу судна торпедами. Мама одна залишилася в Парижі, незабаром окупованому нацистами. У неї на руках було троє дітей та до того ж її матір. Вона погано розмовляла французькою, дуже добре володіла німецькою, івритом, російською та чеською, чому її було важко ідентифікувати.

Лише через десятки років я дізнався, що на початку 1941 року Москва запропонувала їй захист у Радянському Союзі. Хоча пропозиція і виглядала привабливою, вона сухо від неї відмовилася. З нею трапилось якесь чудо осяяння, сміливості і здорового глузду! Їй було відомо, що всіх начальників загиблого чоловіка разом із Тухачевським[28] було ліквідовано. Коли я довідався про її відмову, я був вражений такою силою характеру, оскільки вона знала про долю, яку готували нацисти єврейським біженцям та комуністам, так само як їхнім родинам. Після довгого розмірковування щодо всіх можливих ризиків вона вирішила не тікати до Москви. В СРСР, де вона нікого не знала, мама була б безпорадною в руках влади. У Франції вона була своєю серед бійців німецького та австрійського опору. Отже, ми залишилися.

Для дитини цей досвід виявився дуже корисним. Я мав дві національності, два прізвища (Рав'єр і Ґлюксман), крім того у мене

[28] Маршал Михайло Тухачевський, реформувавши Червону Армію в тридцяті роки, швидко втратив довіру Сталіна. Звинувачений у державній зраді разом із великою кількістю вищих військових осіб, був розстріляний у 1937 році. Після цього радянська армія була значно послаблена, що частково пояснює її розгром на початку німецького вторгнення.

було дві мови; нелегальність стала моїм звичним станом, мені довіряли ключі від будинку, де ховали зброю, а ще переховувалися біженці, які ані слова не знали французькою. Перед тим, як йти до школи, я був зобов'язаний замикати двері. У п'ять років, таким чином, я мав важливі обов'язки та мав відповідати не тільки за себе. Кінець кінцем мене сховали у католицькому пансіоні, де за додатковий бутерброд я ще й співав у хорі.

Ми заледве уникли депортації, що, до речі, сталося завдяки мамі. Це було у 1942 році, у «вільній зоні». Серед ночі нас розбудив поліцейський батальйон, потім нас тримали в розподільчому таборі (Бур Ластік), де французька жандармерія попередньо збирала євреїв для відправки на схід, до Аушвіца. Але моя матір не дозволила цього зробити, вона спровокувала заворушення серед затриманих, детально розповідаючи їм про страшну долю, що на них чекає. Злякавшись паніки, начальник табору, викликав її і уклав з нею своєрідну домовленість: «Ваш син народився у Франції, можна сказати, що ви всі троє теж французи». При сортуванні на пероні біля шляхів він швидко нас звільнив. Інші нещасні пішли до вагонів. Цей життєвий урок Марти я запам'ятав на все життя: відмова замовчувати зло може врятувати. Ви могли б сказати, що це початок «гласності»; і коли Кушнер відмовився приховувати жахіття Біафри, мені здалося, що я це вже проходив.

Після визволення мене влаштували в дитячий будинок для єврейських дітей, які приїхали з усієї Європи. Свідомість деяких з дітей була явно спотворена та перекручена, декотрі видавалися навіть божевільними. Я багато про що дізнався від цих маленьких вцілілих людей. Те, чого я не відчув на своїй власній шкурі, я почув з їхніх вуст. Там також я відчув незмірну дурість психологів. Для того, аби оцінити шкоду, завдану війною, вони вимагали від нас, щоб ми письмово змалювали наш моральний та фізичний портрет. Оскільки я не був аж надто незадоволеним своєю маленькою особою, щодо мене вони зробили висновок, що я являю собою тип дитини, котра нічого не бачила і нічого не зрозуміла у війні. Це залишило в мені деякі сумніви стосовно правдивості їхніх аналізів…

Переживши страшний відчай під час війни, після її закінчення моя матір перестала бути комуністкою. По-перше, тому що її осередок опору було знищено, по-друге, тому що вона втратила чоловіка, і по-третє, вона вже не вірила у великі ідеали вчорашнього

дня. Пригадую, як проглядаючи радянський фільм «Падіння Берліна», де Сталін з білою шевелюрою, яка нагадувала ореол, широкими рухами малював стріли наступу на мапі світу, Марта просто вибухнула сміхом, дивлячись на жінку, яка стежила за фільмом з дуже войовничим виглядом; їй Сталін нагадував «Диктатора» Чарлі Чапліна. Вочевидь, для неї Гітлер і Сталін робили одне й те саме. Я швидко це зрозумів.

Остаточний розрив з комунізмом стався для мене 1956 року в світлі повстання в Будапешті. Так само, як ваш син, я посилався на ленінську цитату: «Молоді люди підуть до соціалізму лише їм відомими дорогами». Таким чином, група юнаків, одним з лідерів якої я був, відмовилась розповсюджувати комуністичну пресу, котра вихваляла вторгнення радянських танків до Угорщини. «Іншою дорогою» стало моє негайне виключення. У мене була ще одна причина не любити комуністів: цією причиною була війна в Алжирі. Комуністична партія підтримувала соціалістів, які опинившись при владі, розв'язали і вели останню чи не найбільшу колоніальну війну нашої милої Франції. Вони штовхнули під кулі ціле покоління, власне, моє покоління. Саме в той час я вивчав філософію. Трохи згодом я вступив до CNRS (Національного центру наукових досліджень), запропонувавши для дослідження тему загрози ядерної війни. Раймон Арон взяв мене під свою опіку – тоді він був єдиним з університетських учених, хто займався філософією війни.

Олена Боннер: Я не знала, що Ви розпочали свою кар'єру філософа темою війни.

Андре Ґлюксман: Після миру, підписаного у 1918 році, французькі інтелігенти не бажали нічого чути про війну. Перша світова війна була такою катастрофою, що вони не могли повірити, що тема війни може зацікавити справжнього гуманіста. Нічого, крім презирства, така тема викликати не могла, а інакше це сприймалося як дурниця. Вони вважали, що прогрес тісно пов'язаний з розвитком промисловості (радше в марксистському сенсі) у сполученні з еволюцією моралі. На противагу класичній історії битв та великих особистостей, народилася Школа анналів, котра надавала перевагу вивченню людини, дослідженням розвитку її існування, звичаїв та обрядів. Мій друг, якого Ви добре знаєте, видатний російський історик Юрій Афанас'єв, якраз належить до цієї школи.

Війна залишилася поза увагою інтелектуалів. Вона належала до сфери політики, вузьких місцевих новин, але аж ніяк не до філософії. Коли Раймон Арон взяв мене до себе, він сказав: «Тепер нас двоє серед університетських учених Франції, хто читав Клаузевіца і хто займається проблемами війни». Наші погляди не завжди співпадали, зокрема в питаннях щодо американської стратегії у В'єтнамі та її шансів на успіх. Його «друг Макнамара»[29] був не в моєму смаку. Незважаючи на це, він ставився до моїх поглядів досить поблажливо, погоджуючись з тим, аби я продовжував свої дослідження, за умови, що вони будуть серйозними.

Наші дискусії не мали ідеологічного характеру – я дотримувався більш лівих поглядів, він – більш правих. Це були справді глибинні розбіжності. Наші аналізи фактів не узгоджувалися. Він, наприклад, вважав, що американці виграють війну у В'єтнамі, оскільки вони мали технічну та воєнну перевагу. Я з цим не погоджувався. 1967 року я видав свою першу книгу, «Міркування про війну», де я досліджував безвихідь, в яку потрапила американська армія, і висловлював непевність щодо її перемоги, виходячи з комуністичної стратегії «народної війни». Я спирався на тези Клаузевіца. Отже, це була своєрідна стратегічна суперечка. Я доводив, що народна війна, герілья, була дуже могутнім засобом, якому американці нічого не протиставили. Саме завдяки цій книзі я став відомим у Парижі; власне, моя «популярність» була дуже світською, дуже елітарною, дуже скороминущою. Жак Лакан, який був тоді архіпастирем психоаналізу у Франції, дуже схвально відгукувався про мою книгу, читаючи свій курс у магістратурі в *Еколь нормаль сюперйор*[30]. Ефект був миттєвим, весь інтелектуальний Париж почав копіювати мій твір. Ця книга вплинула навіть на викладання у Військовій школі.

А незабаром вибухнув травень 1968 року. Я був асистентом у Сорбонні. Студенти бунтували. Не можу сказати, що це відразу наповнило мене ентузіазмом. Але я сильно закохався в свою майбутню дружину, і вона поставила мені ультиматум: або ми разом з нею ходимо на маніфестації, або розходимося. То ж я й почав

[29] Роберт Стрендж Макнамара – Міністр оборони США з 1961 по 1968 рр.

[30] Вищий державний учбовий заклад, розташований у Парижі. Заснований 1794 р.

ходити. І я помітив, що студенти, хоча й були налаштовані дуже революційно, проте водночас виступали… проти комунізму! Завжди думають, що вони протистояли виключно де Голлю. Це помилкове судження. Вони були ще й проти «старечої Москви», говорячи словами поетів-сюрреалістів. А ще точніше – проти французької комуністичної партії, прислужниці Москви. Звичайно ж, там було ще багато групок троцькістів, маоїстів та інших, але найбільше було неорганізованих студентів, які просто марили свободою. Їхня ворожість до комуністичних профспілок та ФКП, які намагалися загнуздати робітниче повстання, цементувала лави маніфестантів. Я тоді подумав, що ще 1956 року хотів вийти з ФКП. Я особисто не належав до якогось угрупування. Я писав для вуличної газети «Аксьон», котра виходила у Латинському кварталі і продавалася щоденно: в ній перехрещувалися усі позиції, знаходилося місце для будь-якої точки зору.

Після 1968 року боротьба тривала ще два роки, викликаючи ризик того, що групки навіженої молоді могли перерости в терористичні угрупування. Німеччина вже пройшла крізь досвід своєї «Фракції Червоної Армії» Андреаса Баадера; Італія мала «Червоні бригади». Франція цього уникла, дякуючи багатьом обставинам. По-перше, загальна атмосфера була доброзичливою, країна не протиставляла себе студентам-бунтівникам шістдесят восьмого року. В Німеччині – навпаки – їх вважали «ворогами суспільства». У Франції невільний ватажок бунту Даніель Кон-Бандіпублічно докоряв великому поету-комуністу Луї Арагону: «На твоїй сивині – кров!» Голос радянських дисидентів сприймався віддаленим відлунням, а комуністичний терор свідомо заперечувала переважна більшість протестувальників. У Парижі молоді бунтарі виступали в серпні 1968 року проти радянського воєнного вторгнення до Чехословаччини. Аби стати терористом, потрібно було бути жорстоким, поставала особлива необхідність виправдовувати свою жорстокість. Радянські дисиденти відсували нас від терористичного шляху. Це не захищало мене, як і багатьох, від деяких явних ідеологічних помилок – наприклад, від захоплення лібертаріанськими ілюзіями сумнозвісної «культурної революції Мао», сюрреалістичною лебединою піснею марксистської революційності, як писала у Києві 1920-х років Надія Мандельштам. Але в Парижі зброя була паперовою, і все це тривало недовго.

У 1973 році я був у Відні, в Австрії. Я приїхав туди на похорон матері. Там я купив німецьке видання «Архіпелагу ГУЛАГ» – його іще не видали французькою. Я прочитав. І був просто приголомшений. 1974 року з-під мого пера вийшла «Куховарка та людожер. Есеї про марксизм. Держава і концентраційні табори». Головна ідея цієї роботи полягала в тому, що не слід заміщувати Радянський Союз Китаєм, Кубою, Албанією чи, навіть, Ефіопією. Ці приклади також мерзенні, існує чіткий зв'язок між марксистською утопією та концентраційною системою. Тоталітарна думка про переродження людини з допомогою сили переходила від Леніна, Троцького і Сталіна до Гітлера. Така теза набула у Франції скандальності, проте видавничий успіх був значним, а кілька осіб приєдналися до моєї боротьби, серед них був Бернар-Анрі Леві та інші.

Олена Боннер: Дивовижно, наскільки інтелектуальний розвиток на Сході і на Заході йшов паралельними шляхами, незважаючи на «залізну завісу». Події 1956 року в Угорщині і для нас також були вкрай важливими, оскільки вони дали початок радянському дисидентству – навіть, якщо вважати правдою те, що воно змогло виявити себе як справжній рух лише кілька років по тому, під час суду над Синявським та Даніелем. І, звичайно, 1968 рік, а потім «Архіпелаг ГУЛАГ» мали на нас дуже глибокий вплив.

Андре Ґлюксман: Пригадую, як я прочитав в газеті «Монд» славнозвісну доповідь Хрущова про злочини Сталіна, виголошену на XX з'їзді КПРС. Однак, газета «Юманіте», орган ФКП, не тільки не опублікувала її, а й оголосила, що цей текст наскрізь сплетений з брехні…

Олена Боннер: До речі, чи знаєте Ви, що ця доповідь спровокувала перший судовий процес проти дисидентів, суд над Піменовим та Вайлем 1956–1957 років? Ці люди були звинувачені в тому, що розповсюджували доповідь Хрущова. Який ганебний злочин, чи не так? Повторювати офіційну доповідь керівника держави! Гаразд, ці «злочинці» отримали відповідно десять та сім років тюремного ув'язнення. Доповідь була секретною, тобто читати її могли тільки члени партії; текст їм давали, якщо вони зверталися до своїх регіональних комітетів. Їм суворо було заборонено виносити цей документ з будівлі райкому чи комусь розповідати про

нього. Інші громадяни не мали до нього доступу. Але Андрій, хоча і не був членом партії, вважався важливою особою. Хтось передав йому копію доповіді, і Сахаров був глибоко вражений. Саме тоді, після XX з'їзду, я вступила до КПРС. Чому? На відміну від Вас, я не була засмучена цією доповіддю. Я була в курсі щодо її змісту. Мої батьки належали до комуністичної еліти і добре знали, що відбувається в таборах. Мене взяв за живе саме той факт, що про це нарешті почали говорити. І саме з цієї причини я сказала собі, що маю приєднатися до партії.

Андре Ґлюксман: Сміливість дисидентів дозволила нам поглибити критику марксизму, який на той час безроздільно панував в університетах та колах французької інтелігенції. Повагу до марксизму відчували найкращі мислителі, сліпі та глухі до волання жертв. Перед тим, як видати «Куховарку та людожера», я написав для лівого щотижневого видання «Ле Нувель Обсерватер» статтю, яка називалася «Марксизм робить людей глухими та сліпими». Я запитував своїх колег-інтелектуалів: «Якщо обурення викликали у вас нацистські концтабори, тоді чому ви не відчуваєте того ж самого до ГУЛАГу?» Звичайне запитання, продиктоване здоровим глуздом, як сказав би Декарт…

Олена Боннер: Як тільки для людей Заходу стало можливим приїжджати до СРСР, мій дядько приїхав з Франції, де він жив, аби відвідати своїх сестер, які залишилися в Росії, і познайомитися з новим поколінням, тобто з нами. І от, коли він повернувся, то сказав своїй сестрі, котра мешкала в Парижі і була переконаною комуністкою: «Ну, тепер ти маєш до них поїхати». Проте вона відмовилася, пояснюючи, що не хоче їхати, через страх втратити ідеали та розчаруватися. То ж моя мати так з нею і не познайомилася.

Андре Ґлюксман: За кілька років марксизм занепав у свідомості багатьох французів. Це сталося значно раніше, ніж впала Берлінська стіна. Коли 1978 року Брежнєв приїхав до Франції і Жискар д'Естен приймав його в Єлісейському палаці, ми з Мішелем Фуко організували в театрі «Рекам'є» зустріч Жана-Поля Сартра, Сімони де Бовуар, Раймона Арона, Йонеско і багатьох видатних французьких письменників з радянськими дисидентами, щойно визволеними з таборів та психіатричних лікарень, такими як Володимир Максимов, Леонід Плющ, Володимир Буковський

і Наталія Горбаневська[31], а також з поляками, чехами, румунами – учасниками опору тоталітарним режимам, чия доля була не кращою. Міжнародна преса на це відреагувала належним чином, і у нас в театрі журналістів зібралося значно більше, ніж в Палаці Республіки. Сартр був ціннішим за Брежнєва. Слід визнати, що зустріч старого філософа, який колись виголосив знамените «Кожний антикомуніст – собака», з дисидентами, поборниками антикомунізму, які нещодавно вийшли з «холодних обіймів пекельного режиму», могла їх здивувати. В усякому разі, це їх таки вразило. Того вечора політика схилилася перед етикою прав людини. Присутність поруч Арона і Сартра, цих старих супротивників, що виступали один проти одного впродовж двадцяти п'яти років, стала вінцем «паризького здивування».

Доти в колах французької інтелігенції панувала дика епоха суцільних диспутів та взаємних анафем. Камю та Мерло-Понті, які досить швидко зрозуміли, що Радянський Союз не був ідеальним суспільством, стали своєрідними «вигнанцями»; вже не кажучи про Арона. Холодна війна на довгий час розділила інтелігентів на два табори. Війна часом комічним та абсурдним чином торкається найбільших мислителів. Привіт, Йонеско![32] Ворушили брудну білизну, обмовляли один одного тільки за те, що хтось не підписав ту чи іншу петицію. Прийом, влаштований радянським дисидентам, поклав край холодній війні між французькими інтелектуалами. Ця зустріч викликала також інший інтерес: ідеологія відійшла на другий план, натомість вона зробила наголос на трагедіях світу і повазі до фактів. У той самий час, 1979 року, підтримка «людей у човнах», в'єтнамців, які рятуються від диктатури В'єтміна, наробила багато галасу. Кушнер разом з «Лікарями світу» на «Острові світла» намагалися врятувати нещасних, половина з яких потопала. Арон, Сартр і я пішли до Єлісейського палацу, щоб вимагати віз для біженців. І знову Арон і Сартр, друзі-вороги, були разом.

Олена Боннер: Це дозволяє мені провести ще одну паралель: вже 1975 року, після взяття Сайгону, Андрій написав листа, в якому вимагав допомоги для цих «людей у човнах».

[31] Імена видатних радянських дисидентів, жертв переслідувань, яких силоміць змусили емігрувати і котрі в той час мешкали в Парижі.

[32] Посилання на театр абсурду (*ред.*).

Андре Ґлюксман: Я особисто поїхав до Малайзії, аби розвідати та вивчити ситуацію і дізнатися, яку конкретну допомогу ми могли б надати «людям у човнах». Я відкрив Пуло Бідонг, заборонений острів, де знаходилося 40 000 врятованих, у яких не було нічого. В Парижі був створений комітет «Човен для В'єтнаму», який підтримували сотні людей найрізноманітніших поглядів. Бріжіт Бардо долучила до комітету Ірвінга Брауна з AFL-CIO[33]… Ми зафрахтували корабель «Іль де Люм'єр» (Острів світла), який кинув якір у Китайському морі недалеко від Пуло Бідонгу і слугував лікарнею. Технічно порятунок нещасних, котрі перебували у своїх майже непридатних для плавання човниках серед відкритого моря, був неможливий, хіба що траплялося якесь диво. «Іль де Люм'єр» здійснював також нагляд за ситуацією. Присутність судна заважала малайському керівництву відкрито чинити свавілля, наприклад, топити тих нещасних, які тільки-но дісталися берега і перебували у жахливому стані. Французам з великою щедрістю було надане право на рятівні роботи. Цей епізод заохотив велику кількість запеклих комуністів до нового вибору: бідні люди кидалися в море на вутлих човнах з небезпекою для життя, тільки б уникнути жахливих в'єтнамських таборів перевиховання.

Олена Боннер: Мені здається, що особисто для Вас це стало поворотним моментом. Від філософії, отже, від абстрактної діяльності, ви перейшли до конкретних вчинків. Так само, як Сахаров…

Андре Ґлюксман: Будемо зберігати потрібні пропорції. Я – не Сахаров. Для мене саме лікарі та їхні конкретні дії з часів Біафри слугували прикладом. Я міг лише дати деякий розголос їхнім вчинкам. Якось одразу поборники антиколоніалізму, поставлені перед фактом в'єтнамської ситуації, втратили багато своїх ілюзій. У Франції це спричинило великий пацифістський рух, коли в Європі розміщували американські ракети «Першинг», націлені проти СРСР, аби протидіяти радянським ракетам СС–20[34]. Гаслом німців стали слова: «Краще червоні, ніж мертві». Наша відповідь,

[33] Абревіатура – від *The American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations* – найбільша федерація американських профспілок.

[34] На початку 1980-х років рух проти розміщення американських ракет «Першинг-2» у Європі набув значного розмаху в багатьох європейських країнах, особливо в Західній Німеччині.

виголошена Івом Монтаном, була такою: «Ані червоний, ані мертвий». Врешті, бути червоним зовсім не означало, що це врятує від смерті. Перед нами поставали жорстокість фактів та страждання людей. Саме це мало значення і робило нас серйозними. Сартр і Арон могли сперечатися годинами, так і не домовившись, але вони були разом у своїй солідарності з тими, хто страждає.

Набагато пізніше я дізнався, що подібна солідарність між небожителями, людьми книги, письменниками та приземленими лікарями існувала вже в 1892 році. Страшний голод прокотився тоді Росією, зарадити якому царський уряд був безсилий; цілі родини помирали на вулицях Самари та в інших місцях. Толстой і Чехов закликали до допомоги. Громадянське суспільство Росії – особливо студенти, але також буржуазія та робітники, люди світські та релігійні – відповіло на цей заклик і почало діяти, зумовивши діяти й уряд.

Олена Боннер: Я хочу розповісти, що відрізняло цей голод на Волзі від страшного голоду, який спустошив Україну в 1930-ті роки. Тоді як царський уряд не приховував фактів – що і дозволило російському суспільству швидко мобілізуватися і прийти на допомогу жертвам, – комуністи сорок років по тому старанно замовчували те, що відбувалося на Україні. Вони оголосили, що ці території перебувають під карантином. Мільйони людей ставали жертвами… але ніхто в країні про це не знав! Я далека від того, щоб вихваляти царський уряд; але цей приклад добре демонструє різне ставлення до цінності людського життя, котре було в цих двох системах…

Андре Ґлюксман: Дуже показовим в історії голоду на Волзі був виступ одного чоловіка в Самарі, який опирався цьому широкому рухові солідарності. Він виголосив: «Революціонери, ви помиляєтесь, приходячи на допомогу жертвам. Потрібно, аби селяни відчули на власній шкурі, що держава їх покинула напризволяще. Треба, щоб вони втратили віру в Царя і в Бога. Лише тоді відбудеться революція». Цього поборника політики балансування на межі громадянської війни звали Володимир Ульянов, псевдонім Ленін. Єдиним вибаченням для його слів може бути той факт, що за рік до описуваних подій його брата було страчено.

Таке ставлення більшовиків до людей стає постійним: допомога, милосердя – це зайве, радше шкідливе, оскільки вони затри-

мують революцію. Вирішальне обговорення в колах російських революціонерів щодо використання голоду як засобу геноциду стало визначальним для історії XX століття. В Самарі Ленін не був єдиною людиною, що мала подібні думки. Звичайні бойовики, якобінці з крайніми поглядами поділяли його упертість. На відміну від них Плеханов[35] висловився за допомогу. Сварка між Леніним та соціал-демократами тривала недовго. Вона швидко трансформувалася у критику тред-юніонізму. Чому ж Ленін почав наступ на тред-юніони? Здавалось би, в Росії, де профспілок не існувало, це не мало ніякого сенсу. Ленін фактично критикував гуманітарну діяльність, ту саму, яку провадили студенти, закликаючи допомагати селянам. Гасло «Ні – реформізму!» означало, що саме людяність була приреченою. Ленін виступав проти самоорганізації громадянського суспільства: для нього підтримувати подібні речі було рівнозначним зрадити революцію, зробити її непотрібною, марною.

Таким чином, в Самарі розпочинається протистояння між, з одного боку, Чеховим, письменником і лікарем, котрий переймається стражданнями народу, і – з іншого боку – Леніним, революціонером-догматиком, який жадає влади в державі, нехтуючи долями людей. Чехов є своєрідним попередником Кушнера і його «загону» (я підлещуюсь!). Письменник відправляється на Сахалін, який був для царизму чимось на зразок ГУЛАГу. Він хоче дослідити умови життя засуджених, тортурованих холодом, бійками та комарами. Дорогою він захворів на туберкульоз, а відразу після повернення він починає кампанію, скеровану проти голоду та жахливих умов пенітенціарної системи. На відміну від «моделі Леніна» «модель Чехова» (нехай і поступово, повільно) розвинулась у Франції.

[35] Георгій Плеханов – один з лідерів російських соціал-демократів, філософ, ідеологічний супротивник більшовизму, помер у 1918 році.